

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

П'ЯСТ Наталія Йосипівна

УДК 811.161.2'373.2

**ФОРМУВАННЯ ТЕМАТИЧНОЇ ГРУПИ „НАЗВИ ПОСУДУ” В УКРАЇНСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2003

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, професор

Козачук Ганна Олександрівна,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, професор кафедри української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Німчук Василь Васильович,

Інститут української мови, директор

кандидат філологічних наук, професор

Грипас Надія Яківна,

Кам'янець-Подільський педагогічний університет,
професор кафедри української мови

Провідна установа – Рівненський державний гуманітарний університет, кафедра української мови, Міністерство освіти і науки України, м. Рівне

Захист відбудеться „18” листопада 2003 р. о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано „ 9 ” жовтня 2003 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Н.П. Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертаційна робота присвячена вивченню формування тематичної групи „назви посуду” в сучасній українській літературній мові.

Дослідження номінації елементів і явищ матеріальної культури залишається актуальним для українського мовознавства, оскільки досі у ньому мало представлені тематичні словники. Це спонукає до опису кожної тематичної групи лексики з максимальною повнотою складу її одиниць та системних відношень у межах цієї тематичної групи. Основи дослідження лексики як системи було закладено у працях О. Потебні, пізніше розвинуто М. Покровським, Л. Щербою, Р. Будаговим, Ф. Філіним, О. Трубачовим, Г.Уфімцевою, М. Толстим, О. Мораховською, Д. Шмельовим, М.Никончуком, Й.Дзензелівським, П. Гриценком, К. Глуховцевою та ін. Комплексне дослідження словникового складу мови передбачає вивчення всіх тематичних груп з урахуванням свідчень етнографії, історії матеріальної і духовної культури, що покликане забезпечити повноту відтворення семантичної структури кожного елемента тематичної групи лексики.

Актуальність теми визначається як необхідністю дослідження системних зв'язків в окремих групах слів, що дозволяє краще пізнати системну організацію лексики в цілому, так і важливістю вивчення лексики, яка безпосередньо віддзеркалює форми господарювання, побуту, історію матеріальної і духовної культури народу.

Для сучасного розвитку мовознавства взагалі, й українського зокрема, актуальним є всебічне вивчення тематичних груп, якнайтісніше пов'язаних з життям і побутом народу, різноманітними реаліями та фрагментами матеріальної і духовної культури. Такі етнолінгвістичні студії, подаючи мовні факти на широкому історичному й етнографічному тлі, покликані збагатити науку про людину й суспільство новими матеріалами, розкрити невідомі сторінки історії народу, становлення й розвиток його духовності. Проте не всі групи лексики української мови знайшли глибоке наукове висвітлення з відповідним теоретичним обґрунтуванням. Зокрема до таких належить тематична група „назви посуду”.

Вибір об'єктом дослідження тематичної групи слів „назви посуду” зумовлений тим, що, по-перше, побутова лексика належить до широко вживаних сфер словникового складу, по-друге, становить активний шар словникового запасу і характеризується динамічністю й різноманітними семантичними процесами більшою мірою, ніж інші групи, належні до сфери побуту, що дає змогу глибше дослідити семантичні і дериваційні зміни в структурі слів цієї тематичної групи.

У сучасній лінгвістичній практиці конкретних лексико-семантичних описів активно застосовується теорія тематичних і лексико-семантичних груп. Вивчення джерельних мовних матеріалів минулого, що сприяють відродженню історичної пам'яті українського народу,

особливо активізувалося в останні десятиліття. У цій галузі зроблено вже чимало, описано, зокрема, в діахронному плані різні тематичні групи української лексики: назви спорідненості та свояцтва (А. Бурячок), метрологічна лексика (В. Винник), назви одягу, уборів, прикрас (Г. Войтів, Г. Миронова), назви кольорів (М. Чікало), назви осіб (О.Кровицька), торговельна лексика запорозького козацького вжитку (Л. Бойко), оцінні назви осіб (Т. Вільчинська), історія назв грошей і грошових одиниць (Є.Чернов), лексична база прізвищ війська Запорозького за “Реєстрами” 1649 р. (О.Добровольська), сучасні українські прізвища (Ю. Редько) та ін. Побутова ж лексика на позначення назв посуду не була дотепер предметом спеціального вивчення. Досі не було спроб дослідити тематичну групу лексики „назви посуду” як систему, тобто виявити з максимальною повнотою її номінативний інвентар в українській мові (літературній і говірках), охарактеризувати її за походженням, структурною організацією, особливостями функціонування, описати системні відношення в окремих лексико-семантичних групах (далі – ЛСГ). На сьогодні недостатньо з’ясованими залишаються питання, пов’язані з історією становлення і розвитку цієї групи лексики, формування її як окремої підсистеми. Це і визначило вибір предмета дослідження.

Зв’язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Напрямок дисертаційного дослідження відповідає загальній науковій проблемі кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Лінгводидактичний опис функціонування української мови”, що передбачає вивчення питань граматики української мови, зокрема структури, семантики, функціонування лексем на позначення посуду, історії становлення і розвитку, формування тематичної групи „назви посуду” в сучасній українській літературній мові.

Мета дослідження – визначити реєстр назв посуду на основі лексикографічних матеріалів, з’ясувати словотвірні особливості лексико-семантичних груп назв посуду в українській літературній мові.

Мета зумовлює розв’язання таких **завдань**:

- 1) виявити повний спектр номенклатури найменувань посуду в словниковому складі української літературної мови;
- 2) схарактеризувати лексику за походженням, мотивованістю;
- 3) систематизувати мовний матеріал за ЛСГ на основі встановлених класифікаційних ознак;
- 4) описати семантичну структуру кожної ЛСГ як результат аналізу парадигматичних відношень між лексичними одиницями;
- 5) визначити місце досліджуваної тематичної групи серед інших тематичних груп української мови, виявити їхні взаємозв’язки;

б) встановити внутрішнє членування названої тематичної групи;

7) з'ясувати словотвірні типи і моделі номінативних та дериваційних засобів, які використовуються для мовної фіксації досліджуваного предмета дійсності, виявити вживання варіантних одиниць.

Об'єктом дослідження послужили лексеми на позначення посуду в українській літературній мові, зміст яких співвіднесений з предметами матеріального світу. Усього дібрано 1 050 слів, багато з яких вводиться у науковий обіг вперше.

Матеріал дослідження – лексичний масив назв посуду, дібраний шляхом суцільної вибірки з джерельної бази й окремих фіксацій в діалектних словниках.

Джерела дослідження. У роботі опрацьовано мовний матеріал, який представлений в оберненому словнику назв посуду. Його становлять переважно лексеми української літературної мови, зафіксовані в українських словниках, у яких найповніше репрезентоване лексичне багатство української літературної мови: Словнику української мови в 11-ти томах, „Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка, „Словнику української мови” П. Білецького-Носенка, „Словаре древнерусского языка” І. Срезневського та ін.

Єдиним українським джерелом, де частково представлена номенклатура назв сучасного посуду (переважно виробничого призначення), є „Українська кухня”. Тому в дисертаційне дослідження було залучене російськомовне видання „Инвентарь и посуда общественного питания” О. Тихомирова, в якому ширше поданий лексичний масив назв посуду (особливо слова іншомовного походження, які не фіксуються українськими лексикографічними джерелами, хоч предмети посуду, які вони позначають, використовуються в українському побуті і мають відповідні номінації).

Залучаються назви з діалектних словників, етнографічних джерел, спеціальної літератури з кулінарії, технології приготування їжі; з окремих опублікованих праць за умови необхідності подаються визначення етимології, ілюстрації десемантизації, вторинної номінації назв посуду. Залучення до аналізу діалектизмів, архаїзмів, які були першоосновою досліджуваної тематичної групи і становили її ядро, дає уявлення про склад і системні зв'язки тематичної групи „назви посуду”. Зібраний матеріал повно охоплює досліджуваний пласт лексики, бо в опис включено не лише однослівні, але й складені назви і терміни.

Методи і прийоми аналізу. У дисертації застосовується метод лінгвістичного опису і зіставний метод. За необхідності аргументації походження немотивованих з погляду сучасної мовленнєвої (мовної) свідомості лексичних одиниць реконструйовано давні форми і залучено матеріал інших слов'янських і неслов'янських мов, тобто використано порівняльно-історичний метод і елементи статистичного аналізу.

Наукова новизна дослідження. У дисертації вперше в українському мовознавстві у повному обсязі виокремлено й системно проаналізовано тематичну групу „назви посуду”, окреслено лексико-семантичні групи, визначено принципи номінації предметів посуду, з’ясовано словотвірні типи і моделі номінативних і дериваційних засобів, які використовуються для мовної фіксації досліджуваного предмета дійсності.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що в ній запропоновано ряд положень, які можуть бути використані для подальшого дослідження проблем лексикології і семантики; для подальшої розробки загальних положень про системну організацію лексики та назв посуду зокрема, бо ілюструють і підтверджують струнку внутрішню організацію однієї з груп словника.

Практичне значення дослідження визначається можливістю використання його результатів для викладання курсу сучасної української літературної мови і спецкурсів з проблем лексикології та семантики, а також дериватології української мови; для написання курсових і дипломних робіт студентами філологічних спеціальностей; для викладання української мови як іноземної. Проаналізований матеріал може бути використаний при укладанні спеціального словника назв посуду, при укладанні чи доповненні етимологічного словника української мови, тлумачних, синонімічних словників, навчальних посібників з української лексикології, семантики, дериватології.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні результати дослідження висвітлено на міжнародній науковій конференції до 70-річчя доктора філологічних наук професора С.В. Семчинського (1931-1999) „Наукова спадщина професора С.В. Семчинського і сучасна філологія” (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 3 – 5 травня 2001 року), на звітній науковій конференції викладачів та аспірантів кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 5 – 6 лютого 2003 року). Зміст роботи викладено у п’яти публікаціях.

Матеріали дисертаційного дослідження були використані в процесі викладання української мови слухачам курсів Київського міжнародного університету (довідка про впровадження № 286 від 22.04.03 р.), учням середньої загальноосвітньої школи № 23 м.Вінниці (довідка про впровадження № 215 від 22.04.03 р.), учням середньої загальноосвітньої школи № 12 м. Вінниці (довідка про впровадження № 82 від 24.03.03 р.), учням приватної середньої загальноосвітньої школи I-III ступенів „АІСТ” м. Вінниці (довідка про впровадження № 35 від 27.03.03 р.).

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, джерел дослідження (62 найменування) та списку використаної літератури (178 найменувань),

додатків. У додатках містяться обернений словник усіх проаналізованих лексичних одиниць, що входять до складу тематичної групи “назви посуду” в українській літературній мові, список умовних скорочень джерел та інших умовних скорочень, наявних у дисертації. Обсяг дисертаційного дослідження без списку літератури – 176 с., повний обсяг роботи – 238 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У „Вступі” обґрунтовано актуальність вибору теми дисертаційного дослідження, зазначено її зв’язок з науковою проблематикою установи, в якій виконано роботу, сформульовано мету й завдання дослідження, визначено новизну роботи, окреслено теоретичне і практичне значення отриманих результатів та форми їх апробації.

Перший розділ – “Номінація явищ матеріальної культури як предмет лінгвістичного опису” – складається з трьох підрозділів.

У першому підрозділі – “Логіко-предметне членування лексики на позначення посуду в етнографічних джерелах” – проаналізовано етнографічні праці, в яких описано різноманітні класифікації предметів посуду і начиння.

Виявлено, що сучасні і давні етнографічні джерела розділяють посуд і начиння за:

- 1) функціональним призначенням;
- 2) матеріалом виготовлення;
- 3) формою.

Посуд і начиння є обслуговуючим, периферійним додатком сфери харчування і житлово-поселянського комплексу. Переважна більшість етнографів (Т. Гонтар, Г.Кожоляно, О. Пошивайло, О. Тищенко, Є. Шевченко та ін.) диференціює посуд і начиння українців за функціональним призначенням.

Найповнішою класифікацією за аспектом призначення є класифікація начиння, представлена у монографії „Українська минувшина”, де різноманітне господарське начиння українців розподіляється на два основні типи: *хатне* і *дорожнє*.

I. Хатне начиння.

1. Начиння для зберігання і переробки зерна та борошна (*ступа, солом’яник, жорна, сито*).
2. Начиння для приготування хліба і борошняних виробів (*пікна діжа, качалка*).
3. Начиння для переробки і зберігання молока і молочних продуктів (*скіпці, дійниці, маслобійки*).

4. Начиння для вживання їжі (*миски, полумиски, ополоники*).
5. Начиння для варіння їжі (*горщики, баняки, рогачі*).
6. Начиння для механічної обробки їжі під час її приготування (*мішалки, збивалки, друшляки*).
7. Начиння для збирання і зберігання фруктів, овочів, коренеплодів (*кошики, корзинки, кобелки, слоїки*).
8. Начиння для квашення і соління овочів, сала, м'яса (*діжжі, бочки, кадуби*).
9. Начиння для перенесення і зберігання води і напоїв (*відро, пуння, коромисло*).
10. Начиння для прання, прасування, миття й купання (*цебро, жлукто, рубель*).
11. Начиння для приготування корму і годівлі худоби та птиці (*ясла, цебер, корито*).

II. Дорожнє начиння.

1. Начиння для перенесення їжі й рідини (*барилка, двійнята*).
2. Начиння для збирання грибів та ягід (*кошелі*).
3. Начиння для перенесення тягарів (*корзини, торби, короби*).

Детальніша класифікація посуду за функціональним призначенням подана в монографії „Етнографія України”: 1) побутовий; 2) побутово-декоративний та декоративний; 3) техніко-декоративний посуд .

У спеціальній літературі з кулінарії, як і в етнографічних джерелах, посуд і начиння не диференційовано. Розрізняються лише два різновиди: посуд і столові прибори.

В УРЕ за функціональним призначенням посуд диференційовано на: 1) господарський; 2) декоративний; 3) хімічний [УРЕ, IX: 33].

За матеріалом виготовлення сучасний посуд можна поділити на: металевий (сталевий, емалевий, алюмінієвий, жерстяний, чавунний, латунний, мельхіоровий, мідний тощо); керамічний (гончарний, фарфоровий, фаянсовий, майоліковий); пластмасовий; скляний; дерев'яний [УРЕ, IX: 33].

М. Фріде у своєму дослідженні „Форма й орнаменти посуду з Поділля” виділяє два основних і один проміжний тип посуду: 1) посуд розкритої форми; 2) посуд закритої форми; 3) перехідний до закритих форм тип посуду.

У другому підрозділі – “Стан дослідження номінацій посуду в сучасній лінгвістиці” – зазначається, що ця тематична група лексики не була об'єктом спеціальних досліджень, хоч побутова лексика постійно привертає до себе увагу мовознавців. У зв'язку з аналізом ремісничої термінології до неї звертався О. Трубачов. В. Німчук спорадично досліджував етимони назв посуду в давньоруській лексиці. У зв'язку з аналізом метрологічних одиниць лексики на позначення посуду описував В. Винник.

Дослідженню діалектних назв гончарного посуду присвячені праці Л. Спанатій (гончарна лексика в говорах української мови), М. Кривчанської (лексика гончарного промислу Полтавської області), В. Бережняк (гончарська лексика східнополіського діалекту).

Системологічний аналіз назв посуду побутово-виробничого призначення здійснювався на матеріалі української мови О. Малюк у культурологічному аспекті. В історичному аспекті спорадично назви посуду розглядала О. Крижко (розвиток семантики побутової лексики українських літописів кінця XVII – початку XVIII ст. (назви їжі, напоїв, продуктів харчування)). І. Каминін вивчав структурно-семантичне освоєння запозичених слів у сучасній українській літературній мові на матеріалі побутової лексики.

У третьому підрозділі – “Системне вивчення лексики на позначення предметів посуду” – визначено критерії віднесення лексичних одиниць до тематичної групи “назви посуду”.

Критерій об’єднання слів у тематичну групу - певна спільна ознака, яка виділяється в словах на основі їх номінативно-репрезентативної функції.

У межах тематичної мікросистеми виділяються лексико-семантичні групи, які являють собою власне мовні об’єднання слів, що базуються на парадигматичних відношеннях.

Запропоновано таку лексико-семантичну організацію цієї лексики:

1. Назви посуду, мотивовані словами, що позначають продукти, вміст посуду.
2. Номінації назв посуду, в основі яких лежать одиниці виміру.
3. Назви, які вказують на первинну функцію (призначення) посудини.
4. Назви посуду, мотивовані матеріалом, з якого цей посуд виготовлено.
5. Метафоричні найменування посуду.
6. Назви посуду за ознакою зовнішньої форми предмета.
7. Назви посуду за зовнішньою ознакою чи технологією виготовлення.
8. Назви посуду за ознакою пошкодженості і дефекту.
9. Назви предметів посуду за ознакою розміру.
10. Назви посуду за ознакою кольору.
11. Назви, мотивовані мірою наповнення посуду.
12. Деетимологізовані назви посуду.

У другому розділі - „**Структурна організація та принципи номінації предметів посуду в українській літературній мові**” - розглядаються лексико-семантичні зв’язки і типи назв посуду в сфері номінації відповідних предметів. Усі назви розділені на 12 ЛСГ за класифікуючими ознаками. Аналіз кожної ЛСГ становить окремий підрозділ (усього 12) і супроводжується короткими висновками з кількісними даними.

Серед дослідженої тематичної групи „назви посуду” в українській літературній мові виявлено найбільше лексем (151), мотивованих суттєвою ознакою – продуктами, які вони

вміщують чи для приготування (зберігання) яких використовуються. Значна кількість назв посуду цієї ЛСГ зумовлена різноманітністю людського харчування і наявністю спеціального посуду для приготування певних страв, напоїв, продуктів. Більшість лексем цієї групи мають іншомовні основи, що пов'язує їх з неологізмами і запозиченнями, бо саме через економічні і культурні зв'язки з іншими народами в побуті нашої країни з'явилися нові страви, напої та спеціальний посуд для їх приготування, подавання до столу, зберігання (*ар'яниця, вафельниця, кавник, кавничка, креманка, крюшонниця, сотейник, тортниця, чайник*). І хоч у цій групі назв посуду багато слів іншомовного походження, проте всі вони створені за словотвірними моделями української мови і не сприймаються сучасними мовцями як запозичення. Більше того, ці лексеми адаптувалися на ґрунті української мови і продукують демінутиви, переважно зменшено-пестливі форми (*креманочка, салатничок, салатничка*).

Друга за кількістю ЛСГ – номінації назв посуду, в основі яких лежать одиниці виміру, представлена 140-а словами. Можна виділити в складі метрологічної лексики цієї групи такі основні ряди назв:

1. Назви посуду числівникового походження (62);
2. Назви різних видів посуду з первісним метрологічним значенням (50);
3. Назви, пов'язані з лексемою “*міра*” та її іншомовними відповідниками (18);
4. Назви, які вказують на первинну функцію (призначення) посудини (7);
5. Метафоричні назви у метрологічній лексиці (3).

Метрологічні назви посуду переважно давні і строкаті за походженням: лексема *третинник* містить вказівку про первісний праслов'янський принцип поділу на три; *гальба, фердиль, фирдель* (нім.), *кварта* (лат.), *антал, анталаг* (угор.). У сучасній українській мові ці лексеми уже активно не функціонують, бо була створена нова метрична система.

У тематичній групі „назви посуду” значний масив становлять лексеми, які вказують на первинну функцію (призначення) посудини, – 110. Майже усі вони мотивовані дієсловами. Значна кількість (20) – це слова-композиції, перша частина яких – іменник, який позначає продукти, вміст посуду, а друга – дієслово (*макітра, салотовка*).

Частина лексем цієї групи входить до складу назв посуду, мотивованих словами, що позначають продукти, вміст посуду. Це виключно лексеми-композиції, перша частина яких – іменник, що позначає вміст посудини, друга – дієслово, що вказує на первинне призначення посудини (*воду носити* → *водонос*; *каву варити* → *кавоварка*; *сало товкти* → *салотовка*; *брагу варити* → *браговар* тощо).

Група назв посуду, мотивованих матеріалом, з якого цей посуд виготовлено, чисельна (70), і склад її продовжує поповнюватися, бо сучасні технології продукують нові матеріали, з яких виготовляють посуд. Значна частина лексем цієї групи архаїзувалася та відійшла на

периферію (*берестянка, дубник, скудель*). Натомість завдяки міжнаціональним культурним і торговельним зв'язкам з іншими державами з'явилися нові предмети посуду і лексеми, що їх позначають (*фарфор, фаянс*).

Назви посуду, пов'язані з характерною (певною) формою посудини, налічують 23 лексеми, мотивовані переважно прикметниками (*довжанка, кривак, кругляк*) й іменниками (*стовбушка*), що позначають форму усієї посудини чи певної найвиразнішої її частини. Номінації утворені за допомогою метафоричного перенесення ознак. Більшість цих лексем архаїзувалася і побутує лише в говірках. Серед новіших утворень цієї групи назв посуду переважають запозичення, які зазнали дериваційного впливу сучасної української мови (*розетка*).

Лексико-семантична група назв за зовнішньою ознакою чи технологією виготовлення посуду представлена 20-ма лексемами. Засвідчені лексеми мотивовані дієсловами, що позначають процес (технологію) виготовлення предметів посуду (*довбанка, переріз, різанка*).

Виявлено 17 назв посуду за ознакою пошкодженості і дефекту. Це номінації переважно кераміки чи скляного посуду, бо в давні часи користувалися саме глиняним посудом, який легко щербився, надколювався. Деривати цієї ЛСГ мотивовані переважно дієсловами: *перерепатись* → *перерепанка*; *щербитись* → *щербань* тощо. У сучасній українській мові слова, що позначають посуд з певними (характерними) дефектами, є дериватами, мотивованими дієсловами та іменниками. Переважна більшість цих утворень побутує лише в говірках та в спеціальній гончарській лексиці. Вона у великій мірі зберігає ті особливості словотвірного процесу, яких у сучасній українській літературній мові вже немає.

Кількість номінацій посуду, мотивованих їх розміром, нечисельна (14). Крім мотивуючих прикметникових основ, на розмір посудини вказують модифікаційні суфікси (*мацінча, мацень, варінча*).

Лексеми, які відбивають зв'язок з кольором усієї посудини чи її частини, в тематичній групі „назви посуду” репрезентовані 2-ма словами: *біляк, полива*.

Дві лексеми на позначення посуду, зафіксовані “Словарем української мови” за ред. Б.Грінченка, та їх демінутиви належать до групи назв посуду, мотивованих мірою його наповнення (*повниця, виднівка*). Ці слова в сучасній українській мові архаїзувалися, тому СУМ їх не фіксує.

Третій розділ - „Дериваційна система назв посуду в українській літературній мові” - присвячено дослідженню номінативних та дериваційних процесів у лексичному масиві цих назв.

Досліджувані назви посуду утворюються суфіксальним способом словотворення – найпоширенішим і найпродуктивнішим, способом чистого складання з його основними

різновидами (складно-суфіксальним і складно-нульовим) і семантичним (лексико-семантичним), який полягає в тому, що „внаслідок додаткового навантаження лексичним значенням існуючого в мові слова утворюється нове слово”.

У першому підрозділі – “Назви посуду, утворені суфіксальним способом” - опис системи суфіксального словотвору іменників, які належать до тематичної групи назв посуду, здійснюється за такою схемою: суфіксальні словотвірні типи іменників-дериватів поділяються за характером твірних основ, тобто за граматичним характером слів, які мотивують деривати (іменник, прикметник, дієслово тощо).

При аналізі суфіксальних словотвірних типів та поодиноких іменників зважалося на те, що суфікси, виконуючи основну свою функцію, словотвірну, тісно пов’язані з закінченнями і разом з ними беруть участь у вираженні граматичних значень, зокрема значення роду. Тому похідні, що об’єднуються в словотвірні типи, а також поодинокі утворення всередині груп, виділених за частиномовною належністю мотивуючих слів, за типом словотвірного значення, розглядаються відповідно до граматичного значення роду. Послідовність аналізу словотвірних типів у кожній групі зумовлена кількістю похідних.

У другому підрозділі – “Складні іменники – назви предметів посуду” – іменники-композиції представлені невеликою групою похідних (54). Усі вони утворені об’єднанням двох (рідше трьох) основ або слів. Таке об’єднання може супроводжуватися суфіксацією, тому серед проаналізованих складних дериватів визначено два способи словотворення: чисте складання та складно-суфіксальний спосіб чи складно-нульовий.

Складні іменники на позначення посуду утворюються на базі таких синтаксичних словосполучень: дієслівних (*самовар, кавоварка*); іменникових (*електрочайник*). При словоскладанні іменники утворюються поєднанням двох повноцінних іменників в один складний за допомогою сполучних звуків або без них: *термоконтейнер, термос-лоток*.

Дієслова, які стали другими основами іменників-композицій зі значенням знарядь дії, можна умовно згрупувати навколо семантичних множників. Композитні іменники, які використовують дієслівні основи з тими самими семантичними множниками, становлять один деривативний клас аналізованої словотвірної категорії.

Перший семантичний множник “переміщувати в просторі в певному напрямкові” містить дієслово *носити*. Він представлений в композитах усіченими основами типу *-нос (водонос), -ніска (водоніска)*. Другий семантичний множник “подрібнювати” представлений дієсловом *терти*. Він виступає в іменниках основами типу *-тра (макітра), -тирка (салятирка)*. Третій семантичний множник “змінювати зовнішній вигляд, розмір, стан предмета” трапляється в дієсловах *гріти, варити, товкти*. Вони виступають другими

основами складних іменників, наприклад: *-вар (браговар, самовар), -варка (кавоварка, соковарка, скороварка), -товка (салотовка)*.

Складні іменники зі значенням знарядь дії в матеріалі дослідження не бувають афіксальними утвореннями, які формально і семантично мотивувалися б не словосполученнями, а іншим складним словом і утворювалися б тільки афіксами. Творення згаданих іменників-комполітів відбувається за двома словотвірними типами, в яких друга основа є дієслівною, а до неї додаються іменникові суфікси *-#*, *{ -й}+* *-к(-а)*: *самовар, водогрійка*.

ВИСНОВКИ

У тематичній групі “назви посуду” простежуються в основному загальні тенденції і закономірності функціонування та формування лексичної системи української мови. Група лексики, яка стала об’єктом дослідження, охоплює 1 050 одиниць.

Назви посуду – це кількісно помітний розряд лексики, який в українській літературній мові характеризується певними семантико-словотвірними особливостями. Склад цієї тематичної групи неоднорідний, а поняттєва система складна, бо ця тематична група існує на перетині інших тематичних груп (начиння, посуд виробничого призначення, знаряддя, за допомогою яких готується їжа тощо), вбираючи їх лексику, різну за кількісним і якісним складом.

Постійне поповнення тематичної групи „назви посуду” відбувається: а) шляхом уведення в обіг власних національномовних новотворень; б) калькуванням з інших мов; в) запозиченням іншомовних лексем з подальшим їх коригуванням та пристосуванням до норм і законів української мови.

Досліджувана тематична група лексики сформувалася переважно на основі власних (праслов’янських *блюдо, сковорода, котел, судно, гарнець* і питомих українських *макітра, ковганка, салотовка*) лексичних ресурсів, а також шляхом прямих та опосередкованих лексичних запозичень з німецької, польської, французької, російської та інших мов. Головним джерелом поповнення тематичної групи “назви посуду” постають національномовні словотвірні засоби, які забезпечують відповідне її оформлення і підпорядкування граматичним, лексичним і фонетичним особливостям.

Наявність іншомовних запозичень пояснюється впливом екстралінгвістичних чинників. Іншомовні лексеми точно називають предмети посуду, характерні для культури різних народів (*піала, кісе, філіжанка*). Чим пізніше увійшли ці слова в лексичний масив назв посуду, тим більше вони позбавлені емоційного забарвлення і відзначаються високою здатністю утворювати похідні одиниці (*крюшонниця, креманка*), легко вписуються в українську мову, зазнають фонетичної, морфологічної та семантичної адаптації. Давні запозичення назв посуду (*таріль, миса*) настільки адаптувалися, що їх демінутивні форми (1-ого і 2-ого ступенів *тарілка, тарілочка, миска, мисочка*) сприймаються як питомі.

У номенклатурі назв посуду виділяються різні за обсягом і структурою групи слів, об'єднані тематично і функціонально на основі зв'язків ознак, предметів і явищ дійсності, які вони позначають. Серед великої кількості тематично однорідних груп вирізняються такі угруповання назв посуду:

1. Назви посуду, мотивовані словами, що позначають продукти, вміст посуду (151).
2. Номінації назв посуду, в основі яких лежать одиниці виміру (140).
3. Назви, які вказують на первинну функцію (призначення) посудини (110).
4. Назви посуду, мотивовані матеріалом, з якого цей посуд виготовлено (76).
5. Метафоричні найменування посуду (58).
6. Назви посуду за ознакою зовнішньої форми предмета (23).
7. Назви посуду за зовнішньою ознакою чи технологією виготовлення посуду (20).
8. Назви посуду за ознакою пошкодженості і дефекту (17).
9. Назви посуду за ознакою розміру (14).
10. Назви посуду за ознакою кольору (2).
11. Назви, мотивовані мірою наповнення посуду (2).
12. Деетимологізовані назви посуду (420).

Кожна з таких лексико-семантичних груп – окрема мікросхема, компонентам якої притаманні особливі семантико-парадигматичні зв'язки. Тематичне членування досліджуваного лексичного масиву вияскравлює місце кожного слова у тематичній групі „назви посуду”, сукупність зв'язків і відношень між лексемами тієї чи іншої ЛСГ, а також логічну та лінгвістичну системність тематичної групи „назви посуду” загалом.

Системний зв'язок елементів спостерігається в колі будь-якої лексико-семантичної групи, однак виразніше він виступає при вивченні макрогруп. Зв'язуючими ланками між ними виступають периферійні лексеми, які нерідко водночас тяжіють до різних груп. Одне й те ж слово може входити у дві лексико-семантичні групи. Наприклад, слова-композиції *макітра, кавоварка, салатовка* мотивовані дієсловами, які вказують на первинну функцію

(призначення) цієї посудини, та іменниками, що позначають продукти, вміст посуду. Тому межі певних лексико-семантичних груп розмиті й окреслення їх відносне.

Характеристика семантичних особливостей назв посуду в українській мові пов'язана з аналізом їх словотвірних властивостей, що є підтвердженням тісної взаємодії двох підсистем мови – семантики і словотвору.

Утворюються такі назви трьома основними способами деривації: суфіксальним, складанням, лексико-семантичним. Найширше в досліджуваній лексиці представлений спосіб прямої номінації, чи „номінації словотвірного характеру” (738), в межах якої переважна більшість лексем (682) утворена суфіксальним способом. Структурна різноманітність аналізованих назв посуду дає змогу кваліфікувати їх стосовно словотвірних типів.

Назви посуду мотивуються іменниками (196): виявлено 6 відсубстантивних словотвірних типів; прикметниками (118): 7 відприкметникових словотвірних типів; дієсловами (71): 10 віддієслівних словотвірних типів; числівниками (26): 8 відчислівникових словотвірних типів. В окремих випадках засвідчено явище множинної мотивації, при якому виявлені похідні назви посуду одночасно співвідносяться з основами різних частин мови, наприклад, *залізняк* ← *залізний* і *залізо*, *мідниця* ← *мідний* і *мідь*, *водник* ← *водний* і *вода*.

Кожний словотвірний тип характеризується певною дериваційною базою, тотожністю словотвірного значення, ступенем активності та продуктивності в українській мові. Встановлено, що суфіксальні іменники – назви посуду – належать переважно до продуктивних типів, рідше непродуктивних і малопродуктивних, які розглядаються в дисертації з урахуванням родової належності дериватів. Переважна більшість мотивованих назв посуду (400 з 738) – це іменники у формі жіночого роду. Найпродуктивнішим виявився словотвірний тип з суфіксом *-к(-а)* (64): *тарілка*, *миска*; словотвірний тип з суфіксом *-иц(-я)*, *-ниц(-я)* (50): *ар'яниця*, *цукорниця*.

Серед похідних чоловічого роду виявлено різні словотвірні типи назв посуду. Найбільшою активністю характеризуються словотвірні типи з суфіксами *-ик* (42): *лозяник*, *полив'яник*; *-ник* (38): *супник*, *кашник*. Деривати середнього роду представлені поодинокими непродуктивними словотвірними типами.

Серед загальної кількості лексем на позначення посуду в українській літературній мові, утворених суфіксальним способом (682), іменники з суфіксами суб'єктивної оцінки представлені великою кількістю – 249 лексем. Як серед аналізованої номенклатури назв посуду, так і в сучасній українській мові значно більше зменшено-оцінних іменників (228) і менше збільшено-оцінних (21).

Значну активність у сфері творення іменників, що належать до тематичної групи „назви посуду”, в українській мові виявляє спосіб складання (зафіксовано 54 лексеми). При

дослідженні виявлено похідні, які мотивуються словосполученнями з підрядним (*скоро варити* → *скороварка*) і сурядним типом зв'язку (*збивалка і глечик* → *збивалка-глечик*). Іменники-композиції на позначення посуду утворюються складно-суфіксальним способом творення з матеріально вираженою суфіксацією (*соковарка, водогрійка*) та нульовою суфіксацією (*самовар*) – 15 лексем. Способом чистого складання (*каструля-жаровня*) утворено 39 лексем. Іменники-композиції на позначення посуду утворюються на базі таких синтаксичних словосполучень: дієслівних (*самовар, кавомолка*); іменникових (*електрочайник*).

Продуктивним постає лексико-семантичний спосіб. Значна кількість назв (58) – результат опосередкованої (вторинної) номінації. Лексикалізація переносного значення в цій тематичній групі частіше здійснюється на основі подібності форми посуду до частин людського тіла (*горлач, корчага, ручка*), до побутових предметів (*болван, колач*). Номінації посуду мотивуються назвами спорідненості, родовою належністю (*близнята, двійнята*), назвами тварин (*баранчик, герун, цуцик*), а також утворюються шляхом народноетимологічного перенесення (*порція, самограй, турочка*). На сучасному етапі становлення тематичної групи „назви посуду” цей спосіб втратив свою актуальність. Усі лексеми цієї ЛСГ архаїзувалися і позначають давні реалії власне українського посуду.

Серед розглянутих лексем є окремі випадки варіантності семантично еквівалентних слів, які мають зовнішні (акцентологічні, фонетичні, морфологічні, словотвірні) відмінності. У цьому паралелізмі структурна і „семантична мотивація однієї форми іншою” має часове вираження. Наявність синонімії зумовлена паралельним існуванням застарілих і нових лексем (*гарнець – горня, горнець, горцик; кадь – кадка, кадіб, кадівб, кадуб*), витісненням кількох назв посуду короткими, зручними для спілкування та фіксації в спеціальній літературі (*скороварка, електрочайник*). Більшою частотністю відзначаються словотвірні і різноманітні фонетичні варіанти, включаючи й акцентологічні: *збірн. ф́арф́ор – фарф́урка (ж.р.), відні́к – вóдник, плéсканка – плéскáнець, кóвганка – ковгáнка, кáвник - кав'я́рник – кофéйник*. Синоніми потрапляють до номенклатури назв посуду на різних етапах її формування і розвитку, але кількісної переваги запозичених чи автохтонних слів не виявлено.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

1. П'яст Н.Й. Лексична парадигма „посуд” у поетиці історичного роману „Берестечко” Ліни Костенко // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць

- / НПУ імені М.П.Драгоманова / Відп. редактор М.Я. Плющ. – К.: НПУ, 2001. – С.235 - 242.
2. П'яст Н.Й. Становлення лексико-семантичної групи на позначення посуду для напоїв // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць / Редкол.: В.І.Гончаров (відп. ред.) та ін. – К.: Знання, 2002. – С. 213 - 222.
 3. П'яст Н.Й. Назви посуду числівникового походження на позначення мір об'єму і місткості // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського: Зб. наук. праць. – Серія: Філологія, № 4 / Відп. ред. Іваницька Н.Л. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2002. – С. 168 -171.
 4. П'яст Н.Й. Назви посуду як метафоричні топоніми // Система і структура східнослов'янських мов: До 70-річчя з дня народження доктора філологічних наук, професора М.М. Пилинського: Зб. наук. праць / Редкол.: В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. – К.: Знання, 2002. – С. 117 - 123.
 5. П'яст Н.Й. Принципи номінації української номенклатури предметів посуду // Наукова спадщина професора С.В. Семчинського і сучасна філологія: Зб. наук. праць: У 2 ч. / Упоряд. В.Ф. Чемес. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2001. – Ч. 2. – С. 264 - 271.

АНОТАЦІЯ

П'яст Н.Й. Формування тематичної групи „назви посуду” в сучасній українській літературній мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2003.

Дисертаційне дослідження присвячено вивченню формування тематичної групи „назви посуду” в сучасній українській літературній мові.

У дисертації вперше в українському мовознавстві у повному обсязі виокремлено й системно проаналізовано тематичну групу „назви посуду” на основі лексикографічних матеріалів та етнографічних джерел. Систематизовано досліджуваний мовний матеріал за лексико-семантичними групами. Описано семантичну структуру кожної лексико-семантичної групи як результат аналізу парадигматичних відношень між лексичними одиницями. Зроблено системний лексико-етимологічний і словотвірний аналіз лексико-семантичних груп назв посуду в українській літературній мові. З'ясовано словотвірні типи та моделі

номінативних і дериваційних засобів, які використовуються для мовної фіксації досліджуваного предмета дійсності. Виявлено вживання варіантних одиниць.

Ключові слова: демінутив, дериват, лексема, лексико-семантична група, словотвірний тип, тематична група.

АННОТАЦІЯ

Пяст Н.И. Формирование тематической группы “названия посуды” в современном украинском литературном языке. – Рукопись. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2003.

Диссертационное исследование посвящено проблеме формирования тематической группы “названия посуды” в современном украинском литературном языке.

В диссертации впервые в полном объёме выделена и системно проанализирована тематическая группа “названия посуды” на основе лексикографических материалов и этнографических источников (1 050 лексем). В работе определён статус тематической группы “названия посуды” и лексико-семантических групп, входящих в неё. Материал исследования систематизирован по лексико-семантическим группам на основе определённых (установленных) классификационных признаков. Описана семантическая структура каждой из двенадцати лексико-семантических групп как результат анализа парадигматических отношений между лексическими единицами.

В диссертации используется лексико-этимологический и словообразовательный анализ лексико-семантических групп названий посуды в украинском литературном языке; определяется место исследуемой тематической группы среди других тематических групп украинского языка, выявляются их связи; вычленяются словообразовательные типы и модели номинативных и деривационных средств, используемых для языковой фиксации исследуемого предмета действительности; фиксируется употребление вариантных единиц.

Определено, что в тематической группе “названия посуды” прослеживаются преимущественно общие тенденции и закономерности функционирования и формирования лексической системы украинского языка.

Названия посуды – это количественно значительный разряд лексики, который в украинском литературном языке характеризуется определенными семантико-словообразовательными особенностями. Состав этой тематической группы неоднородный, а понятийная система сложная, потому что эта тематическая группа существует на стыке других тематических групп (утварь, посуда производственного

назначения, инструменты, при помощи которых готовится пища и пр.), принимая их лексику, разнообразную по качественному и количественному составу.

Постоянное пополнение тематической группы „названия посуды” происходит: а) путем ввода в обиход собственно национальноязычных новообразований; б) калькированием из других языков; в) заимствованием иноязычных лексем с последующим их корректированием и приспособлением к нормам и законам украинского языка.

Исследуемая тематическая группа лексики сформировалась преимущественно за счет собственных (праславянских *блюдо, сковорода, котел, судно, гарнець* и исконно украинских *макітра, ковганка, салотівка*) лексических ресурсов, а также путем прямых и опосредованных лексических заимствований из немецкого (*тарілка, иттоф*), польского (*філіжанка*), французского (*крюшонниця, бонбоньєрка*), английского (*галон, гальонок, гальонка*) и других языков. Наличие иноязычных заимствований объясняется влиянием экстралингвистических факторов.

Главный источник пополнения тематической группы “названия посуды” – национальноязыковые словообразовательные средства, которые обеспечивают соответствующее ее оформление и подчинение грамматическим, лексическим и фонетическим особенностям.

Образованы такие названия суффиксальным, лексико-семантическим способами словообразования, а также способом сложения. Установлено, что суффиксальные существительные – названия посуды – относятся преимущественно к продуктивным словообразовательным типам, реже – непродуктивным и малопродуктивным. Лексико-семантический способ словообразования на современном этапе формирования тематической группы „названия посуды” утратил свою актуальность. Все слова этой лексико-семантической группы архаизовались. Значительная активность в сфере образования существительных, относящихся к исследуемой группе лексики, свойственна способу сложения.

Среди рассмотренных лексем обнаружены отдельные случаи вариантности семантически эквивалентных слов, которым присущи внешние (акцентологические, фонетические, морфологические, словообразовательные) отличия. Синонимия обусловлена параллельным существованием устаревших и новых лексем (*гарнець – горня, горнець, горщик*), вытеснением названий посуды, состоящих из нескольких слов, однословными (*електрочайник*).

На основе исследования фактического материала были сделаны выводы о том, что большинство выявленных названий посуды свойственны разговорной речи, они созданы

давно и продолжают активно функционировать в современном украинском литературном языке.

Ключевые слова: деминутив, дериват, лексема, лексико-семантическая группа, словообразовательный тип, тематическая группа.

SUMMARY

Pyast N. Y. Forming of the thematic group “names of dishes” in the modern literary Ukrainian language. – Manuscript. Dissertation for scientific degree of Candidate of Philological sciences, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – National M.P. Drahomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2003.

The dissertation deals with the investigation of forming of the thematic group “names of dishes” in the modern Ukrainian Literary Language.

In this dissertation, for the first time in Ukrainian Linguistics the thematic group “names of dishes” is singled out and systematically analyzed to the full extend on the basis of lexicographical materials and ethnographical sources; investigated linguistic material is systemized according to the lexico-semantic groups; the semantic structure of every lexico-semantic group is described as a result of the analysis of the paradigmatic relations between the lexical units; a systematic lexicological-etymological and word-formative analysis of the lexico-semantic groups of the names of the dishes in the Ukrainian Literary Language is conducted; word-formative types and models of nominative and derivative means which were employed for linguistic fixation of the studies object of reality, are determined; the usage of variant units is discovered.

Key words: diminutive, derivat, lexema, lexico-semantic group, word-formative, thematic group.